

Handelskapitalismen og dens steder

Av Ida Bull

Innledning

Forholdet mellom sted og kjønn er behandlet i flere sammenhenger i norsk historie. Spesielt har det de seneste tiårene handlet om kjønnsarbeidsdeling i jordbruket, der mangesysleri med økt deltakelse i eksportnæringene fiskeri, bergverk og trelast fra 1500–1600-tallet, ble et begrep. Mangesysleriet, med arbeidsdeling mellom kvinner og menn i det tradisjonelle Bygde-Norge, ble tidlig behandlet av Brit Berggreen.¹ Senere har temaet vært trukket inn av mange, sist av Åsa Elstad i *Norges fiskeri- og kysthistorie*, der fiskerbonden og kjønnsstrukturen har fått plass i et av hennes kapitler.² Et grunnleggende tema i disse studiene har vært at menn hadde arbeidsoppgaver som trakk dem vekk fra hjemmet mens kvinner var stedbundne.³

Finnes tilsvarende i det førindustrielle bysamfunnet?

I det følgende er det særlig handelshusene som skal undersøkes. Dette var handelsbedrifter som bygde på en kjøpmanns rett gjennom borgerskap til å drive internasjonal handel. Slik handel utviklet seg og var i vekst i Europa fra 1500-tallet av, kombinert med en utvidelse av den verden man kunne forholde seg til og muliggjort med veksten i sjøfart og sammenknyttingen av de ulike verdensdeler. Norge ble særlig knyttet til slik handel fra 1600-tallet av. Handelen var vanligvis drevet med utgangspunkt i et større eller mindre hushold der husfaren satt med borgerrettigheter, mens kone, barn og tjenestefolk deltok i å utøve rettighetene.⁴ Forretningen var dermed et fellesprosjekt for husholdet, og aktiviteter knyttet til handelen, til forbruk, familieliv og sosialt liv lokalt og som nettverksbygging gikk inn i en større helhet. De som drev slik handel, må i Norge regnes til storborgerskapet. De var likevel allsidige i sin virksomhet, som vi skal se.

Tid, rom og kjønn

Samfunnsgeografen Doreen Massey har diskutert forholdet mellom tid og rom, eller sted, og kritisert tendensen til å identifisere «steder» nostalgisk, uavhengig av historiske prosesser. Hun vil heller se steder som prosesser, og sted og tid som tett integrert. Hun framhever at i vestlig tenkning er det en tendens til å polarisere tid og rom og definere rom ved fravær av tidsperspektiv. Det knyttes også til forholdet mellom maskulint og feminint, slik at tid typisk er kodet maskulint mens rom eller sted kodes feminint. «Tid» knyttes dermed til historie, framskritt, sivilisasjon, politikk – og til maskulinitet. Det motsatte – stillstand, stabilitet – har vært kodet feminint. Kritikken av det stedlige som statisk,

passivt og upolitisk innebærer dermed også en diskusjon om kjønnsrelasjoner.⁵ Et teoretisk utgangspunkt for utforskning av kvinners arbeid i historien kan dermed innebære å studere i hvilken grad stedbundethet og det lokale har vært definert som kvinnelig, og i hvilken grad bevegelse, reise, framskritt, utvikling har vært definert som mannlig.⁶

Ut fra den tanke at borgerskapet var et sentralt ledd i utviklingen av handelskapitalismen på veien mellom middelalderens bondesamfunn og det moderne industrisamfunn, kan vi ved å undersøke de konkrete steder der deres virksomhet foregikk og hvilke personer som sto for aktiviteten på disse stedene spørre: *Hvor* er det egentlig handelskapitalismen foregår? *Hvem* deltar på de ulike arenaene? På hvilken måte? Hvordan henger det sammen med kjønn?

Byborgerskapet og kjønn

Byenes befolkning på 1600- til begynnelsen av 1800-tallet var variert og ble stadig mer differensiert. En grunnstamme var imidlertid de som hadde formelt borgerskap: kjøpmenn (med rett til å drive internasjonal handel), høkere og innenlandshandlere (herunder nordlandshandlere og utliggerborgere), håndverksmestere og skipperborgere. For alle disse var det forutsatt at borgerskapet ga rett også for deres hushold til å delta i yrket, og for enker til å fortsette på mannens borgerskap (for en enke etter skipperborgeren innebar det ikke rett eller mulighet til å være skipper, derimot til å drive handel). Vi vet at mange enker fortsatte å drive virksomhet i disse næringene etter mannens død og dermed måtte ha en del erfaring og kunnskaper om driften. At enker i forholdsvis stor grad fortsatte virksomheten basert på mannens borgerskap i handel eller håndverk, er av kvinnehistorikere tatt som indikasjon på at de også mens mannen levde var involvert i driften, og at de dermed satt med erfaringer og kunnskaper som kunne utnyttes i driften.⁷ I en undersøkelse av enkers levevei i en norsk by på slutten av 1700-tallet ble det funnet at de enker som kunne fortsette driften på sin manns borgerskap, hadde bedre mulighet til å opprettholde en akseptabel inntekt enn enker uten slik tilknytning til borgerskap.⁸

Kvinner fortsatte å arbeide for å forsørge seg selv og familien etter at de ble gift. Ekteskapet førte sammen ressurser – både økonomisk og i form av kompetanse.⁹ Hilde Sandvik har vist at gifte kvinner i norske bynæringer kunne opptre selvstendig og med autoritet både på vegne av husholdet og på vegne av seg selv.¹⁰ Alexandra Shepard har sammenlignet ulike stadier i kvinners liv og vist at gifte kvinner og enker i stor grad deltok i økonomiske aktiviteter på omtrent samme måte, og at det skilte seg tydelig fra ugifte kvinners deltakelse på arbeidsmarkedet som tjenestepiker. En av hennes konklusjoner er at både gifte kvinner og enker i stor grad var i stand til å delta i økonomisk aktivitet fordi de hadde tilgang til tjenere som frigjorde deres tid (og sted) fra barnestell. Ved å gå inn i eksakt *hva* kvinnene gjorde, konkluderte hun også med at deres bidrag til den økonomiske utviklingen har

vært undervurdert.¹¹ Sheilagh Ogilvie framhever også at gifte kvinner ofte hadde arbeidsoppgaver som brakte dem bort fra hjemmet. I den grad handlende kvinner arbeidet borte fra hjemmet, var det imidlertid knyttet til torghandel.¹² Van den Heuvel fant også at kvinner i stor grad var involvert i torghandel, på egen hånd eller i fellesskap med ektemannen, men tydelig skilt fra hjemmet. Hun fant imidlertid også viktige sosiale forskjeller. Blant kjøpmannsfamiliene i storborgerskapet var det så godt som ingen som drev handel atskilt fra ektemannens.¹³ Amy Louise Erickson har funnet at bare et fåtall av de parene hun undersøkte for Londons 1700-tall, arbeidet sammen i samme eller beslektede profesjoner. De som gjorde det, drev særlig i handel eller håndverk.¹⁴

Handel ble altså drevet av ulike grupper i byene. Folk som solgte fra en bod på en markeds plass eller ved å bære varer omkring på gaten eller i husene (som ofte var kvinner), skulle (helst) ha offentlig tillatelse, men de trengte ikke borgerskap. Slikt salg var derfor lettere tilgjengelig for kvinner rent juridisk, men innebar også at de beveget seg bort fra hjemmet. Kjøpmenn og høkere (kremmere) måtte imidlertid ha borgerskap, og driften måtte dermed per definisjon ledes av en mann, eventuelt av en enke som drev videre på sin avdøde manns borgerskap. Handel med utgangspunkt i et borgerskap var derfor velegnet for husholdsdrift, der mann, kone, barn og tjenere alle var deler av både forretning og privatliv.

Til forskjell fra torghandlerne hadde handelsborgerne fast tilhold i sin bygård. Konkrete *steder* som virksomheten var knyttet til var særlig butikken eller krambua, der det foregikk detaljsalg til lokale kunder, og kontoret, der kjøpmannen førte regnskaper og korrespondanse med sine utenlandske forretningsforbindelser som var utgangspunkt for kjøpmannens grossererhandel. Disse gruppene hadde ulik tilknytning til offentlige og private *steder*. Mens torghandlerens virksomhet foregikk på en offentlig plass, var kremmerens virksomhet i stor grad knyttet til krambua, der det var offentlig tilgang, mens kjøpmannen særlig hadde sin virksomhet knyttet til det private kontoret.¹⁵ Det var imidlertid ikke vanntette skott. Mens kremmeren også måtte trekke seg tilbake til regnskapsføring, hadde kjøpmannen også ofte en krambu i tillegg til sin internasjonale engroshandel. Det reiser da spørsmålet om *hvordan* husholdets medlemmer deltok i de ulike aktivitetene og på de ulike *stedene*.

Flere har framhevet at borgerskapets vekst førte med seg et skille mellom hjem og arbeidsplass, først i storborgerskapet på 1700-tallet, etter hvert også i småborgerskapet ut over 1800-tallet.¹⁶ En slik utvikling vil føre med seg sterkere skille mellom menns og kvinners tilknytning til ulike steder. Flere har imidlertid også satt spørsmålsteget ved dette, og diskutert i hvilken grad og når skillet ble fysisk gjennomført – enten i atskilte bygninger eller innenfor en enkelt bygning.¹⁷ Det framheves også at det i særlig grad gjelder storborgerskapet, ikke småborgerskapet som drev butikkhandel eller håndverk.¹⁸

Trekker vi parallellen til situasjonen i det norske kombinasjonsjordbruket og til teorien om det stedlige som kvinnelig kodet og bevegelse og endring som mannlig kodet, vil en hypotese for byborgerskapets forhold mellom sted og kjønn være: Mannen deltar i større grad på arenaer som beveger seg bort fra bygården – både rent fysisk og gjennom korrespondanse. Kvinnen deltar derimot på de arenaene som synes mindre, arenaer som er mer stillestående – altså: det hjemlige. Ut fra undersøkelser andre steder i Europa vil det likevel være rimelig å stille spørsmål ved dette. Det vil være sannsynlig at det inn i dette mønsteret fletter seg sosiale forskjeller – ulike borgerkategorier kan ha praktisert dette forskjellig: storborgere versus småhandlere, nordlandshandlere og utliggerborgere. Ut fra det som hittil er sagt, vil det være ventet at et slikt skille er særlig tydelig i den kategori som her særlig skal stå i fokus, nemlig storborgerskapet.

Når det i særlig grad er enkers arbeid og aktiviteter som er undersøkt, henger det sammen med at enkene trer fram i kildene som selvstendige personer. Som enke overtok de ektemannens plass som overhode for husholdet. Gifte kvinner blir i kildene oftest skjult bak mannen, som representerte husholdet i offentligheten. Korrespondanse og regnskaper er ofte tatt vare på fordi de har økonomisk betydning. Kvinners korrespondanse har i mindre grad vært tillagt slik betydning og er oftere blitt kassert. Likevel kan deres aktiviteter tre fram i mennenes korrespondanse, og unntaksvis også i bevarte brev fra kvinnehånd. I den grad gifte kvinners arbeid innenfor handel er undersøkt, har det likhetstrekk med enkenes arbeid og atskiller seg fra de ugifte kvinnes aktiviteter.

Det er særlig de store handelshusenes arkiver som er bevart. Det er dermed mindre muligheter for å studere forholdene i småborgerskapets hushold. I noen grad kan offentlige arkiver gi opplysninger, både om småborgerskapet og om de handlende uten borgerskap, som gjerne skulle ha tillatelse fra magistraten. Eksempler og kildemateriale til denne artikkelen er i all hovedsak hentet fra kjøpmannsarkiv fra Trondheim for 1600–1800-tallet. Undersøkelsen gjør ikke krav på representativitet, men vil vise ved en del eksempler hvordan arbeidsfordeling og tilknytning til de ulike steder kunne bli praktisert.

Utdanningsbakgrunn for kjøpmenn og deres barn

Kjøpmannsbarn hadde sin viktigste erfaring fra oppveksten i kjøpmannsgården, der alle deler av virksomheten hadde sitt sentrum. Sønner skulle imidlertid også få erfaring fra opphold i andre kjøpmannshus. Henrik Horneman, som selv kom fra Flensburg, giftet seg med en kjøpmannsenke i Trondheim og drev forretning der, sendte sin eldste sønn Ole til Amsterdam i lære. Der ble han gift med husets datter, og etter Oles død i 1713 kunne enken senere fungere som kontakt for andre trondhjemmere, både Oles egen yngre bror Hans og Albert Angells sønner Lorentz og Thomas.¹⁹ Reiser, helst i utlandet, var nyttige for å etablere nettverksforbindelser til bruk i kommende

virksomhet. Da trondheimskjøpmannen Christian Andersen Lorcks eldste sønn Lorentz i 1807 reiste til København for å etablere kontakter, sendte faren med ham introduksjonsbrev til sine kjente der.²⁰

Herman Hoë var opptatt av å framheve at for å bli virkelig kjøpmann, var det nødvendig å ha vært i lære. Selv kom han som 15-åring i 1766 fra Flensburg til Trondheim, der han var læregutt hos kjøpmann Otto Beyer. Hans sønn, Gerhard, ble sendt til Lübeck i lære.²¹ Da hadde han gått på Realskolen fram til han ble konfirmert som 14-åring i 1813. Deretter ble han sammen med en fetter sendt på et toårig skoleopphold i England.²² Senere oppholdt han seg en periode i Hamburg, der han fikk undervisning i tysk, fransk og engelsk språk, dessuten i handelsvitenskap og bokholderi.

Undervisningen omfattet også fløytespill.²³

Mens kjøpmennene på 1600- og 1700-tallet hadde fått sin opplæring som læregutter i et handelshus – helst i utlandet – ble skolegang en vanligere mulighet mot slutten av 1700-tallet. Særlig var det guttene som ble sendt av gårde på skoleopphold i utlandet.²⁴ Felles for de unge rekruttene til kjøpmannskap var at de trengte læreopphold *borte* fra hjemmet, enten det nå var formell lærlingstatus, kortere opphold, rundreiser for å gjøre seg kjent eller skoleopphold i utlandet. Behovet for utenlandsopphold ble litt mindre etter at det ble etablert skoler for borgerskapets ungdom hjemme, først Den borgerlige Realskolen i Trondheim i 1783. Behovet for slike opphold forsvant likevel ikke.

Døtrene skulle også læres opp, men ikke til å lede en kjøpmannsbedrift. Realskolen var opprettet med det hovedformål å gi nyttig undervisning til borgerskapets gutter. Men skolen hadde også en pikeklasse. Skolen som institusjon var altså et sted der både gutter og piker kunne ferdes – men ikke sammen og på samme tid.²⁵ Tradisjonelt fikk pikene i borgerskapet mindre systematisk undervisning. Flere kvinner av god familie ga undervisning til unge piker. De skulle lære å lese, skrive og regne, men også spesielle kvinnelige sysler, der ulike typer håndarbeid var viktig. Ferdigheter i musikk var også en del av det kvinner i det framvoksende borgerskapet skulle ha.²⁶ Vi ser at Hoës døtre fikk opplæring i å spille piano. Datteren Hanna takker i et brev som gift kone for at hun hadde lært å spille piano, som «forarsager baade mig og de andre mangel fornøielig Time», skriver hun.²⁷ Pikenes utdanning omfattet også opplæring i husholdsarbeid og administrasjon av et hushold. En av begrunnelsene for at pikeklassen i Realskolen hadde mindre undervisning enn gutteklassene, var at pikene hadde mer de skulle lære hjemme. Mye av pikenes utdanning var altså knyttet til den hjemlige arena.

Reiste også pikene ut? Det er få opplysninger om dette, og deres utenlandsreiser var ikke organisert på samme måte som guttenes. Mange av kjøpmannsfamiliene hadde imidlertid slekt i utlandet, og familiebesøk omfattet også pikene. Vi ser for eksempel at Hans Knudtzon – kjøpmann, borgermester og politiker i Trondheim – ved folketellingen i 1801 er oppført som fraværende i København, sammen

med sine tre ugifte døtre, 19, 20 og 22 år gamle. Samtidig var også sønnene utenlands: den 17-årige Jørgen i Hamburg for å lære handelen, de to yngre brødrene Christian og Broder i Flensburg, der de gikk på skole. Bare den yngste 8-årige sønnen var hjemme hos moren, som styrte huset sammen med to kontorbetjenter og flere tjenestefolk. Utenlandsoppholdene for døtrene og for sønnene var av nokså forskjellig karakter, men introduserte både piker og gutter i et internasjonalt miljø. Tilsvarende utenlandsreiser har nok forekommet for flere døtre i kjøpmannsfamiliene, men atskillig sjeldnere og mindre planmessig enn for guttene. For guttene var det altså et system, i samsvar med teorien, for at de skulle bevege seg bort fra hjemstedet. Det var imidlertid ikke slik at pikene nødvendigvis var bundet til hjemstedet. Deres eventuelle reiser var imidlertid mindre systematisk og institusjonalisert, mindre undersøkt, og oftest var de nok *mer* stedbundet enn guttene.

Handelens mange steder: Helhet og deler

Driften av et handelshus besto av mange deler. Kjøpmannen hadde overordnet ansvar for det hele – sammen med sin kone. At konen kunne påvirke beslutninger, vitner et notat fra Herman Hoë om. Her klager han over sin etterfølger Garmann, som han tok inn som kompanjong i handelen og som senere ble gift med Hoës datter. Beslutningen skyldtes ifølge Hoë at han «allereede i mit 59 aars alder fjøede min for mit liv bekymrede kone i at indtage Garman i min handel ...». ²⁸ Konen var bekymret for hans helse og mente han trengte en som kunne avlaste ham. Beslutningen var altså tatt etter rådslagning der mannen tok hensyn til konens råd.

Når mannen var bortreist, kunne ektefellene ha kontakt per brev. Et eksempel er fra 1810, da det går fram at kjøpmann Ditlev Martens befant seg på Levangermarkedet. Konen styrte hjemme og hadde fått inn penger på salg i krambua. Pengene sendte hun til mannen, som så kunne bruke dem til innkjøp av varer der. I tillegg til dette salget fortalte hun også om andre ting som angikk handelen, som lossing av fartøyer. ²⁹ Det felles ansvar for driften som helhet kommer fram, men også hvordan mannen kunne reise på oppdrag vekk fra kjøpmannsgården mens konen da overtok ansvaret hjemme.

Kjøpmannsgården

Det finnes en del kilder som kan fortelle om hvilke deler kjøpmannsgården besto av.

Brannforsikringsordning ble innført i kjøpstedene i Norge fra 1767, og alle hus skulle takseres. ³⁰

Taksasjonsforretningene inneholder beskrivelse av de husene som skulle forsikres. Skifter som ble holdt når folk døde, registrerte avdødes eiendeler. Ofte ble registreringen foretatt slik at man gikk fra rom til rom og skrev ned det som fantes i hvert rom. ³¹ Dermed er det mulig å danne seg et inntrykk av hvordan de enkelte rommene ble brukt og av hvem. ³² En kjøpmannsgård for en familiebedrift besto gjerne av våningshus og sidebygninger som kunne inneholde ulike typer uthus, som

bryggerhus, fjøs, stall og lagerlokaler. Selve våningshuset var for en av de middelsstore eller store kjøpmennene på 1700-tallet i to etasjer og inneholdt iallfall krambu, kontor, stue, kjøkken (som kunne være i sidebygningen) og «loft», dvs. rom for familiens medlemmer og tjenere.

Etter bybrannen i Trondheim i 1708 ønsket byens militære kommandant, Johan Vibe, å bygge husene i mur. Borgerne mente det ble for dyrt, og bygde i tre som før. Vibe tegnet imidlertid noen typetegninger for den nye bebyggelsen langs byens Kjøpmannsgate. Gårdene ble riktig nok ikke bygd i mur som han ønsket, men grunnplanen i tegningene fulgte vanlig praksis.³³ I første etasje inneholdt gårdene her en forstue med inngang til kramboden og et kammer som kunne brukes som kontor bak kramboden. De største gårdene hadde storstue, eller sal, dagligstue, et kammer, kjøkken og spiskammer, mens de mindre gårdene manglet den store salen. I en branntakst 1799 nevnes i første etasje krambu og kontor, kontorstue, lillekontor, storstue, dagligstue, storstuekammer, ytre storstuekammer, kjøkken og pikekammer. I andre etasje i denne gården nevnes sal, krambodloft, kjøpsvennloft, drengeloft, barneloft, pikenes loft, kledeloft, rulleloft, hjørneloft og «nye loftet».³⁴ Det går tydelig fram at gården er en blanding av forretningslokaler, familiebolig, bolig for arbeidsfolk i forretningen og lokaler for ulike typer sosiale sammenhenger.

Da Herman Hoë overlot handelsfirmaet til svigersønn og sønn i 1820, ble det skrevet en kontrakt. Ett av punktene berørte bruken av bygningene. Her het det at Hoë fortsatt samtykket i at kjøpsvenner kunne bli boende i hans hus og ha losji og kost der. Når Hoë ikke lenger tok del i handelen, skulle han derimot fritas for byrden med å beverte skipperer eller andre reisende i handelen med mindre han for egen del ønsket å invitere dem.³⁵ For Herman Hoë hadde forretning og privatliv utgjort en enhet med sentrum i bygården, og han forutsatte at etterfølgerne fortsatte en slik praksis.

Krambu

Som general Vibes tegning viser, inneholdt også storborgernes hus i Kjøpmannsgata en krambod med kramluke for salg i smått til byens publikum.

Det har vært antatt at siden krambua var knyttet til hjemmet, kunne det lett kombineres med kvinners øvrige oppgaver. For døtre var det en selvfølge at de skulle hjelpe til hjemme. Det gjaldt åpenbart husstell. I hvilken grad det også gjaldt krambua, er mindre klart. Det kan ha foregått en endring i dette. I Henrik Hornemans hushold var det slik at døtrene arbeidet i krambua. Det kommer fram i skifteoppjøret etter Henrik Horneman da han døde i 1716. Da ble det opplyst at sønnen, Hans, hadde arbeidet på husets kontor og i handelen. For det hadde han fått årlig lønn fra han var 17 år gammel. Men søstrene hadde arbeidet i krambua uten lønn – det ble da regnet som naturlig hjelp i hjemmet. Sønnen Hans argumenterte med at tjeneste i krambua ikke kunne sammenliknes med arbeid på kontoret med handelen, mens søstrene ønsket kompensasjon i skifteoppjøret.³⁶

Branntakstforretning av Gerhard Hoës gård i Kjøpmannsgata 1797 viser at gården på det tidspunkt inneholdt krambu. Gården brant imidlertid i 1813, og beskrivelsen over den nye gården i 1815 inneholdt ikke krambu.³⁷ Gerhard Hoë hadde ingen kone som kunne overvåke krambua, men en viktigere grunn til at krambu ikke lenger trengtes, var antakelig at grosserernes drift nå var mer spesialisert og ikke lenger omfattet salg i smått til byens befolkning. Den utviklingen kan også henge sammen med endringer i borgerskapets kultur der praktisk arbeid i større grad ble skjult, spesielt for kvinnene i det øvre borgerskapet. Butikk eller krambu ble dermed særlig begrenset til de mindre kjøpmennene eller kremmerne.

Kontor

På kontoret kunne kjøpmannen selv sitte med sin korrespondanse med utenlandske og innenlandske forbindelser, med sine ulike regnskaper og sine studier. Her samlet han trådene og fikk oversikt over driften i hovedregnskapet. I arbeidet hadde han hjelp av en handelsbetjent, kjøpsvenn eller handelsfullmektig.

Men om kjøpmannen selv var fraværende, hvem hadde da ansvaret? Handelsbetjenten hadde utvilsomt opplæring og erfaring som satte ham i stand til å gjøre det meste av det som trengtes inntil kjøpmannen selv var tilbake. Det er derimot ikke opplagt at han var i stand til å ta de rette avgjørelser eller hadde tilstrekkelig oversikt. Handelsbetjenter skiftet, og følte kanskje ikke det samme ansvar for husets beste som kjøpmannen selv. Det gjorde imidlertid kjøpmannens kone.³⁸

Kjøpmannssønner ble opplært til å kunne fylle rollen som handelsbetjent, som et skritt på veien til kjøpmannskap. Døtre ble ikke opplært på samme måte. Likevel var det forventet at de skulle kunne gå inn som kjøpmannens hjelper. Herman Hoë kommenterer i forbindelse med svigersønnen Martens' økonomiske problemer at Martens' kone – altså Hoës datter – «ved kierlig Vejledning» gjerne hjelper til i handelen, selv om hun ikke var spesielt opplært til det. Dermed ville Martens ikke ha behov for å ansette en kjøpsvenn. Senere sier han om den samme datter at hun ikke forsto seg på bankaksjer.³⁹ Konens rolle var som hjelper og medansvarlig, ikke som den som hadde hovedansvar og oversikt over det hele. Likevel var det forventet at de skulle kunne gå inn også i en slik rolle om de ble enker. Kontoret var altså som *sted* en arena for kjøpmannen og hans kontorbetjent. Men om mannen var fraværende – midlertidig eller død – måtte konen ha såpass oversikt at hun kunne gå inn også på denne arenaen.

At en kjøpmannskone kunne ha god oversikt over forhold som nettopp gjaldt husets økonomiske betingelser, kan vi blant annet se i en dagbok som en handelsfullmektig i Trondheim førte sommeren 1842 mens kjøpmannen selv var i Hamburg for å gjøre innkjøp av handelsvarer. Hans notater viser tydelig at han var avhengig av å konferere med handelsmadamen, spesielt når det gjaldt forholdet til

kundene. Hvem kunne få kreditt? Hvilke debitorer skulle man gå på for å innkassere gjelda?

Fullmektigen noterer:

Hendes Raadførsel og Veiledning er den klogeste og fornuftigste som jeg i Thomsens Fravær kunne have, da jeg mærker hun baade veed Beskeed, som ogsaa resonnerer med Forstand over hvad der bør gjøres, som ikke strider mod Krambodhandlerens Interesse. Havde hun ikke havt dette Tilfælde som hun i lang Tid maatte holde sig ovenpaa for, saa skulde vist endnu fleere Fordringer være blevne indbetalte, da hun bedst kjender hvem det er værdt at tage fat paa.⁴⁰

«Dette Tilfælde» var en barnefødsel. Fødselen skjedde 6. juni, og først 1. juli noterer fullmektigen at han snakket med madame Thomsen. Deretter noterer han at han konfererer med henne nesten hver dag. Det kan se ut som denne handelsfullmektigen ikke har detaljkunnskaper om Thomsens handel. Kanskje er han engasjert i Thomsens fravær nettopp på grunn av hennes forestående fødsel. Thomsen tok ut pass til Hamburg den 4. juni, altså rett før sønnen ble født Sønnen ble døpt først 23. september, antakelig i påvente av farens hjemkomst.⁴¹ Dette var ikke av de største kjøpmannsfirmaer i byen, men som det kommer fram, ble det drevet utenlandshandel. Når konen var såpass involvert i driften, kan det være fordi denne handelen fortsatt i stor grad var basert på krambodhandel med salg i detalj til byens befolkning. Dette var hun godt kjent med. De største firmaene hadde på denne tid stort sett gått over til å drive engroshandel og hadde dermed ikke den samme personlige kjennskap til kunder i byen. Den oversikt hun hadde tilegnet seg, var rimeligvis et resultat av at hun hadde erfaring fra arbeidet i krambua og den direkte kontakt det ga henne med kundene. Hun hadde altså tydelig den stedlige oversikt, med den begrensning en barnefødsel ga, mens mannen sørget for aktiviteter vekk fra hjemmet. I mannens fravær ble hun også involvert i det som gjaldt regnskapsførsel på kontoret.

Kjøpmannens arena var kontoret, der han førte sin korrespondanse, sine regnskap og fungerte som bedriftens leder. På kontoret hadde også handelsbetjenten sin arbeidsplass. Begge – og særlig betjenten – hadde også arbeid å utføre på brygga. Hadde man flere handelsbetjenter (eller sønner i samme funksjon), kunne kanskje virksomheten spesialiseres. En seddel i Hoës arkiv i 1819 omtaler «Brochoff paa Bryggen og smaa Hoë paa Contoiret».⁴² Den første var nevøen Nils Brodtkorb, den andre sønnen Gerhard. På dette tidspunkt var de henholdsvis 27 og 20 år gamle, og på god vei til å lære handelen.

Hoë var opptatt av at betjentene skulle tidlig opp og være i arbeid. Det var en god vane, mente han, «at en kjøbsvend skal være opp kl. 5, saavel paa contoiret som paa bryggen, og langt fra at være et

gode at vælte sig i sengen efter at have udsovet hvorved man allerede begynder dagen dorsk og doven». ⁴³ Dermed kunne de forlænge dagen og bruke tiden til nyttig lesing på kontoret.

Kjøkken

Før kjøpmann og kjøpsvenner begynte dagen, skulle de ha frokost. Etter Hoës mening var det rimelig at husets frue serverte kaffe før arbeidet begynte kl. 5. Datteren, gift med hans kompanjong Garmann, var tydelig av en annen oppfatning. Hoë mente derfor – litt ironisk – at hans kone sikkert kunne skjenke kaffe eller te om morgenen også til Garmann og kjøpsvennen som bodde i hans hus. ⁴⁴ Det går altså fram at kjøpmannens kone hadde ansvar for å holde ikke bare familien, men også de ansatte i kosten. Til dette hadde hun hjelp av døtre og tjenestepiker. Da datteren Frederika som den siste av søstrene skulle gifte seg, var søsteren Hanna bekymret for at foreldrene da ikke lenger har noen hjelp. Spesielt er hun bekymret for morens arbeidsbelastning. ⁴⁵

Kjøkkenet var kvinnenens arena, både husmorens og tjenestepikenes. Fra kjøkkenet var det gjerne direkte inngang til et pikeværelse og til et spiskammer. ⁴⁶

Hage

Et kjøpmannshus kunne også ha hage. På 1700-tallet var hagedyrking populært. Det hørte nok til husmorens ansvarsområde. Madam Hoë noterte flere ganger i sin husholdningsregnskapsbok at hun betalte lønn for luking i hagen. Hagearbeidet var en del av husholdningsarbeidet som kunne gjøres av husets kvinner eller av innleide arbeidsfolk.

Mange hadde også en gård i utkanten av byen. Denne kunne brukes til dyrking av nødvendige matvarer, eller være mest beregnet på ferie og selskapelighet. I 1700-tallets norske byer hører vi mest om de store lystgårdene, ⁴⁷ men mange av gårdene fungerte mest som avlsgårder, og denne funksjonen ser vi også hos kjøpmannsfamilier rundt 1800. Familien Hoë hadde for eksempel en gård på Tyholt i utkanten av byen. Navnet Nøysomhed sier nok noe om bruken. Her ble det i 1824 dyrket korn og poteter og holdt husdyr; en hest, fire kyr og seks sauer. ⁴⁸ Det går tydelig fram at her var det konen i huset som var eksperten. Hun var født på Tjøtta og hadde mer jordbrukserfaring enn mannen, som var bygutt fra Flensburg. I 1810 var konen bortreist da våronna skulle begynne, og hun sendte nøyaktige instruksjoner til mannen om hva han måtte passe på og hvilke av tjenerne som skulle gjøre hva. Særlig er hun opptatt av at de må være forsiktige når de tar opp «ærterskaakene»; nye må ikke settes før hun kommer hjem. Kålrabien skal bare tas opp, der vil hun nå ha hodekål, dessuten erter. Hun var også opptatt av at den 17 år gamle datteren skulle være med for å lære seg hagebruk, som potetsetting: «... dær staar bag spiskammers døren en donk mæd hollansk potætets som og skal sættes ...». ⁴⁹ I forbindelse med datterens ekteskap bemerker imidlertid faren at hun ikke var oppdratt til landbruk. Han anser at hun heller kan hjelpe til i handelen. ⁵⁰ Arbeidet på avlsgårder

og lystgårder ble ellers ofte gjort av en husmann eller forpakter, mens familien mest brukte den til rekreasjon. Men husmoren kunne altså også ta et stort ansvar i slikt arbeid. «Hjemme», eller det stedlige, kan dermed omfatte ikke bare bygården, men også en slik gård i byens omegn.

Sal og stuer

Sal og stuer var arenaer for sosiale anledninger – for familien, men også for ulike typer sammenkomster. For en kjøpmann var det ventet at han skulle kunne ta imot gjester. Det kunne være private besøk fra byen eller tilreisende slekt og venner, eller det kunne være forretningsforbindelser av ulike kategorier. Hvordan man tok imot utenlandske forbindelser, handelsfolk fra de nordnorske handelssteder, bønder eller skippere, ville variere. I ulik grad ville både mann og kone være involvert i dette. Selv om det var besøk som gjaldt forretningene, hadde konen åpenbart plikter i forbindelse med bevertning av dem. For en kjøpmann som drev fiskehandel, var det ekstra travelt når fiskefartøyene kom til byen utpå våren etter lofotfisket. At slik bevertning innebar mye arbeid, går også fram i forbindelse med madam Hoës barsel i 1795, da hennes bror bemerker til ektemannen at han «... synes synd i Dem, fald Koenen just nu skulde falde i Barselsengen, da De faaer saa meget at bestille ved formodentligen til Dem ankommende Fiske Fahrtøyer, men vil De svare, det er og ont at holde fast paa det for Koenen hun ej haver i Næven».⁵¹ Skipperne som kom med fiskelasten skulle ikke bare håndteres på brygga med mottak av lasten og på kontoret med registrering av regnskapene; de skulle også bevertes slik at den gode forbindelsen kunne opprettholdes.

Mot slutten av 1700-tallet ble det opprettet nye arenaer dit besøkende menn av bedre stand kunne inviteres, nemlig borgerklubber eller selskapsklubber.⁵² En del av det sosiale livet i borgerskapet ble dermed flyttet fra det private og til en halvoffentlig mannlig arena.

Fjøs og stall

Kjøpmannsgårdene i byen besto ikke bare av våningshus og brygge. Også i byen holdt man husdyr, som hest og kyr. Hest var en nødvendighet for å kunne frakte varer over litt avstand eller når familien selv skulle ut av byen. Kyr holdt man for å ha fersk melk. Om sommeren sendte man kyrne på leid beite utenfor byen eller til den avlsgård man hadde på landet. Hestene ble særlig stelt av en gårdsdrenge, mens kyrne var arbeidsoppgave for en tjenestepike. Vi ser ofte at det ble avertert i avisa etter tjenestepiker som også kunne melke. I Hoës arkiv ligger regning for en slik annonse i 1815: «For en Kokkepige, der tillige forstaaer at rygte Køer, bliver Tjeneste ledig ...».⁵³ Så sent som i 1862 sto det annonse i avisa om at «Fløde og nysiet Mælk erholdes tilkjøbs hos Hoë».⁵⁴ På det tidspunkt var det ikke barn i husholdet, og behovet for melk var antakelig ikke så stort.

Brygga

Brygga er betegnelsen på lagerbygningen mot havna. Tradisjonelt var denne bygningen knyttet sammen med resten av kjøpmannsgården, enten i et sammenhengende gårdskompleks, som vi fortsatt kan se på Bryggen i Bergen, eller – som i Trondheim etter bybrannen i 1681 – skilt med en gate mellom brygge og kjøpmannsgård. Mot havna var det til brygga knyttet en kai, der båter kunne legge til for å losse og laste varer. Brygga var tydelig oppfattet som en arena for kjøpmannen og hans betjenter. Her møttes de med tilreisende skipperer og sjøfolk, både folk fra bygdene omkring byen og langveisfarende skip. Dette kan oppfattes som et grenseområde mot «verden» og må regnes som en mannlig arena. Bare de som kjøpmannen ønsket å pleie et nærmere bekjentskap med, ble invitert inn i kjøpmannsgårdens ulike rom.

Offentlige arenaer i byen

Handelen var gjenstand for offentlig kontroll, noe som krevde oppmøte blant annet på tollbua og på rådstua. Kjøpmannen måtte altså bevege seg fra kjøpmannsgården og ut i byen. Varer som skulle eksporteres, skulle registreres for fortolling. Likedan ble innkommende varer registrert av tolleren. Kjøpmannen kunne selv møte på tollbua for å registrere varene, men ofte er det skipperen vi møter i kildene. Han oppga i møte med tolleren hvilke varer han hadde med seg, og hvilke kjøpmenn varene tilhørte.⁵⁵

Kjøpmannen kunne også ha ærender av offentlig karakter på rådstua. Dokumenter om kjøp og salg skulle gjerne attesteres av det offentlige for å være rettsgyldige. Kjøpmannen kunne også bli involvert i rettssaker. Det er vist at kvinner kunne opptre i slike sammenhenger på egne vegne eller på vegne av fellesboet,⁵⁶ men i all hovedsak må vi regne både tollbua og rådstua som offentlige arenaer i hovedsak befolket av menn. En annen sak er at embets- og tjenestemenn kunne ta med seg forretningsførselen hjem, og dermed kunne også offentlige saker få uklare grenser mot det private.

Markedene

Også kjøpmenn som handlet internasjonalt måtte ha et regionalt nettverk. Der kjøpte de opp varer som skulle eksporteres, og solgte importvarer. De regionale markedene var årlige begivenheter der også slike kjøpmenn gjorde seg gjeldende på 1700-tallet. På markedsplassene kunne kjøpmenn ha mer eller mindre fast plass. Flere trondheimskjøpmenn eide for eksempel hus på Levanger.⁵⁷ Her hadde de gjerne en lokal oppsynsmann som så til huset utenom markedstidene, men de kunne også leie ut huset. Selv om markedstidene var strengt regulert, hendte det at kjøpmennene strakte perioden ut over den fastsatte tid og lot en krampusvenn eller tjenestejente være der for å handle.⁵⁸

Kjøpmannen selv kunne reise til markedene og til byer i distriktet, som Kristiansund og Molde. Men i de større handelshusene var det nok helst en betrodd handelsbetjent som reiste. Det kunne også være en nyttig erfaring for sønner som skulle lære handelen fra grunnen. Christian Andersen Lorcks

sønner ble brukt på denne måten. Sønnen Lorentz oppholdt seg i mars 1811 på Levanger for å gjøre innkjøp. Faren hadde sendt med ham både instruksjer, penger og varer som han skulle selge – med spesiell beskjed om å få tak i geite- og bukkeskinn og lerret. Samme år var den andre sønnen, Paul Bahnsen, i Kristiansund der han skulle kjøpe et skip på auksjon. Samtidig skulle han følge opp en skipper som skulle til Arkhangelsk for å kjøpe korn. Faren nevner datteren Doris (Dorothea) og håper at det anskaffede skipet, særlig siden kontrakten er sluttet «på Doris' gebursdag, ... endog efter mine dage maa være hende og eder til megen fordeel». Årsaken til at datteren er spesielt nevnt er nok ikke at hun hadde noen oppgaver i handelsbedriften, men at hun var vanfør, og at faren dermed var opptatt av å sikre hennes interesser.⁵⁹

For handelshusene var nok markedene for det meste en mannlig arena, men tjenestejenter kunne altså også delta om kjøpmannen hadde krambu på stedet. Som lokal arena var markedene også preget av lokal tilstedeværelse av selgere og kjøpere, og begge kjønn var representert, om ikke i like stor grad.

Handelsskipet

For en kjøpmann som handlet internasjonalt var skipsfarten viktig, og skipperen fungerte som kjøpmannshusets internasjonale representant. De største handelshusene eide skip selv. Mot slutten av 1700-tallet var enkelte av dem større skipsredere. Tidligere var partsrederi vanlig. Selv om kjøpmannen selv var den som la opp planen for hvor skipet skulle gå for å selge varer og hvor det skulle gå for å gjøre innkjøp, var skipperen også avhengig av å kunne ta egne avgjørelser. Korrespondanse mellom skipper og kjøpmann var en viktig del av grunnlaget for hvordan handelen skulle drives. Dette var utvilsomt en del av den mannlige arena. Kvinnene var likevel ikke avskåret fra å delta. En kjøpmannskone kunne også komme med sine bestillinger til skipperen som skulle ut på reise. I den handelen som ble drevet av brødrene Thomas og Lorentz Angell i fellesskap, ser vi at Lorentz' kone, Sara Angell, deltok som husets felles husmor. Når skipperne dro ut til Amsterdam, Hamburg eller Dublin, hadde de med seg to bestillingslister: en fra Thomas Angell på utstyr til sagbruk og annen forretningsdrift, en fra Sara Angell på husholdningsvarer, tøy og utstyr til huset.⁶⁰ Det kjønnsdelte ansvarsforholdet i husholdningen kunne altså også gjenspeiles i ansvaret for innholdet i utenrikske forbindelser.

Økonomiske og sosiale nettverk

Kjøpmannen var selv ansvarlig både for å etablere og for å opprettholde handelsforbindelsene. Slik sett var dette en mannlig arena. Likevel kunne forbindelser komme i stand og opprettholdes gjennom slektsnettverk, og da var åpenbart kvinnene i familien viktige deltakere. Det er klart at kjøpmannen selv kunne reise på handelsreiser til viktige byer han hadde, eller ønsket å få,

forbindelse med. Særlig i startfasen var det viktig å skape personlige relasjoner. Christian Andersen Lorck foretok en slik reise til København, Flensburg, Hamburg og Amsterdam i 1783–84. I Flensburg hadde han sin egen familie som kontakter, men til de andre byene hadde han med seg introduksjonsbrev fra kjøpmann Friedlieb, som han hadde gått i lære hos. På reisen gjorde han også innkjøp av blant annet kaffe, brennevin, vin og helgryn som han sørget for å få skipet hjem.⁶¹ Etter at forbindelsene var etablert, var det i mindre grad nødvendig for kjøpmannen selv å reise, og opprettholdelsen av kontakten ble overlatt til skipperen, eventuelt en handelsbetjent eller en sønn.

Selve forretningsvirksomheten fikk særlig menn til å reise utenlands. I hvilken grad reiste konen eller familien med? Mange kjøpmenn hadde slekt og venner i utlandet, og kvinnene var med på å opprettholde slike nettverk. Vi så for eksempel at Hans Knudtzon var i København med sine tre døtre i 1801. Da var det helst introduksjon i det sosiale miljø i rikenes hovedstad som var hensikten. En av døtrene ble fransk gift, og utvidet dermed familiens nettverk både til Frankrike og til England, der den franske ektemannen hadde slekt.

De internasjonale nettverkene var altså ikke bare økonomiske nettverk styrt av menn, men også sosiale nettverk der kvinnene hadde en viktig rolle. Både utenlands og innenlands ser det ut til at mens mennene i størst grad reiste på forretningsreiser, reiste kvinnene i minst like stor grad som mennene på sosiale besøk. Et eksempel er Herman Hoës familie og forbindelsen til familien på Tjøtta. Datteren ble gift med sin fetter der. Bare hennes mor var til stede ved bryllupet. At moren kom var ikke rart – det var hun som hadde slekt der. Men datteren ønsker flere ganger i brev også å se sin far der, men innser at han har det for travelt hjemme slik at hun må nøyes med moren og søstrene.⁶² Besøkene til og fra Tjøtta beskrives flere ganger i brevene, men det nevnes ikke at kjøpmann Hoë noen gang selv var med nordover. Det kan være helsen som hindret ham, men det uttrykkes også at han hadde det for travelt med forretningene.

Konklusjon

Eksemplene som er presentert peker i retning av at kvinner særlig var deltakere i de deler av handelshuset som foregikk i og nær selve kjøpmannsgården, og særlig i de delene av aktiviteten som handlet om driften av husholdet – iberegnet det å holde hus for ansatte i bedriften og kanskje også å drive krambua. Samtidig peker eksemplene på at menn i særlig grad hadde ansvar for de aktiviteter som beveget seg bort fra kjøpmannsgården, enten rent fysisk eller i form av korrespondanse med omverdenen. Skillelinjene er likevel ikke absolutte, og særlig for husets husfar og husmor var rollene utformet slik at de i noen grad kunne erstatte hverandre ved behov. Skillelinjene var ikke uoverstigelige, og kvinner deltok også i internasjonal og regional nettverksbygging mens menn også kunne gå inn og administrere husholdet i husmorens fravær.

Eksemplene i artikkelen er hentet fra handelshus med internasjonal aktivitet. Internasjonal litteratur peker på at kjønnskillene og kvinnes stedbundethet var mindre i småborgerskapet, det vil si blant de som drev handel først og fremst innenlands eller internt i byen. Å studere kjønnskonstellasjonene i slike hushold og i handelsaktivitet som ble drevet uten borgerskap, vil medføre en del kildemessige utfordringer, men vil kunne utvide bildet av hvordan kjønn i bynæringene fungerte innenfor handelskapitalismen. Mens kjønnsstrukturen i handelshusene i noen grad bekrefter hypotesen om kvinners tilknytning til det hjemlige og lokale sted og menns tilknytning til de mer dynamiske nettverk, viser eksemplene også at disse sidene henger tett sammen. En nærmere analyse av hvordan dette fungerte i de midlere og lavere sosiale lag vil kunne bidra til å løse opp i oppfatningene om at mannen deltar på de steder der det foregår endringer, utvikling, aktivitet – der historien skapes, mens kvinnens domene er det statiske rom. Historiefaget har vært mest opptatt av det spektakulære, det som synes best, som de store endringene – bevegelsene bort fra det hjemlige stedet, bort fra det (tilsynelatende) statiske. Det vil være en utfordring *også* å studere nærmere hva som egentlig foregår *på stedet*, hvordan det stedlige og bevegelsen til og fra stedet henger sammen og hvordan kjønnsstrukturene er en del av dette.

Litteratur

Barker, Hannah 2006: *The business of women. Female enterprise and urban development in Northern England 1760–1830*, Oxford: Oxford University Press.

Barker, Hannah og Jane Hamlett 2010: Living above the shop: Home, business, and family in the English “industrial revolution”, i *Journal of family history* 35(4), s. 311–328, doi: 10.1177/0363199010373544.

Berggreen, Brit 1980: Kystens kvinner – kystens bønder, i *Norges kulturhistorie*, bd. 5, s. 75–92, Oslo: Aschehoug.

Berggreen, Brit 1982: Det tradisjonelle Bygde-Norge og arbeidsdelingen mellom kvinner og menn under 1800-tallets kulturskifte, i *Dugnad* 2/3-82, volum 8, s. 87–106.

Bull, Ida 1986: Enkers levebrød i et førindustrielt bysamfunn, i *Historisk tidsskrift* 3/1986, s. 318–342.

Bull, Ida 1992: *Thomas Angell. Kapitalisten som ble hjembyens velgjører*, Trondheim: Thomas Angells Stiftelser.

Bull, Ida 1998: *De trondhjemske handelshusene på 1700-tallet. Slekt, hushold og forretning*, No. 26 i Skriftserie fra Historisk institutt. Akademisk avhandling, Trondheim: HF-fakultetet, NTNU.

Bull, Ida 2007: Foreningsdannelse i norske byer. Borgerlig offentlighet, kjønn og politisk kultur, *Heimen*, 4/2007, s. 311–324.

Bull, Ida 2012: Martnan og Levanger – om grunnlaget for tettstedsdannelse, *Heimen*, 1/2012, s. 55–69.

- Bull, Ida 2013: *Kunnskap – hver etter sin stand og sitt kjønn. Utdanning i norske byer på 1700-tallet*, Trondheim: Akademika forlag.
- Clark, Alice 1982: *Working life of women in the seventeenth century* [1919], London: Routledge & Kegan Paul.
- Crossick, Geoffrey og Heinz-Gerhard Haupt 1998: *The Petite Bourgeoisie in Europe 1780–1914*, London: Routledge.
- Davidoff, Leonore 1995: The separation of home and work? Landladies and lodgers in nineteenth- and twentieth-century England, i *Worlds between. Historical perspectives on gender & class*, s. 150–179, Cambridge: Polity Press.
- Davidoff, Leonore og Catherine Hall 1987: *Family fortunes. Men and women of the English middle class 1780–1850*, London: Hutchinson.
- Elstad, Åsa 2014: “ikke alene Mændene, som drive Fisket”, i *Norges fiskeri- og kysthistorie*, bd. 2, s. 383–403, Bergen: Fagbokforlaget.
- Erickson, Amy Louise 2008: Married women’s occupations in eighteenth-century London, i *Continuity and change*, 23(2), s. 267–307. <http://dx.doi.org/10.1017/S0268416008006772>
- Guttormsen, Sissel (red.) 2002: *Lystgårdene på Lade – en reise i Trondheims Arkadia*, Trondheim: Ringve museums skrifter nr. 8.
- Hall, Catherine 1992: *White, male and middle class. Explorations in feminism and history*, Cambridge: Polity Press.
- Heuvel, Danielle van den 2007: *Women & entrepreneurship. Female traders in the Northern Netherlands, c. 1580–1815*, Amsterdam: Aksant.
- Kiil, Alf 1969: *Arkivkunnskap. Statsarkiva*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Larsen, Eirinn 2012: Selvgjorte kvinner. Kjønn, entreprenørskap og næringsliv rundt 1900, i *Heimen* bind 49, nr. 2, s. 127–144.
- Massey, Doreen 1994: *Space, place and gender*, Cambridge: Polity Press.
- Mokyr, Joel 2009: *The enlightened economy. Britain and the industrial revolution 1700–1850*, London: Penguin Books.
- Ogilvie, Sheilagh 2003: *A bitter living. Women, markets, and social capital in early modern Germany*, Oxford: Oxford University Press.
- Pinchbeck, Ivy 1977: *Women workers and the industrial revolution 1750–1850* [1930], London: Frank Cass.
- Sandvik, Hilde 1985: «Umyndige» kvinner i handel og håndverk. Kvinner i bynæringer i Christiania i siste halvdel av 1700-tallet, hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.
- Sandvik, Hilde 2002: *Kvinnens rettslige handleevne på 1600- og 1700-tallet, med linjer fram til gifte kvinnens myndighet 1888*, Acta humaniora nr. 124, Oslo: Unipub forlag.

Schmidt, Olaus 1947: *Green Row Academy; den gamle engelske handelsskole som mange trøndere søkte i gamle dager*, i *Trondhjemske samlinger*. Utgitt av Trondhjems historiske forening, Trondheim.

Shepard, Alexandra 2015: *Crediting women in the early modern English economy*, i *History Workshop Journal*, nr. 79, doi: 10.1093/hwj/dbv002.

Sogner, Bjørn 1962: *Kjøpstad og stiftsstad*, bind 2 av *Trondheim bys historie*, Trondheim: F. Bruns bokhandels forlag.

Tilly, Louise A. og Joan W. Scott 1987: *Women, work & family*, New edition, New York og London: Routledge.

Tømte, Cathrine og Cathrine Egeland 2016: *Kjønnsbalanse blant historikere – bare et spørsmål om tid?* i *Tidsskrift for kjønnsforskning*, 1, s. 24–44.

---

¹ Berggreen 1980. Berggreen 1982.

² Elstad 2014.

³ For et teoretisk utgangspunkt, se Tilly og Scott, 1987, s. 44.

⁴ Sandvik 1985, s. 191–192. Bull 1998, s. 7, kap. 4.

⁵ Massey 1994.

⁶ En naturlig videreføring av dette synspunktet vil være en diskusjon av historie som et «guttedefag». Jfr. Tømte og Egeland 2016.

⁷ Clark 1982, s. 293. Pinchbeck 1977, s. 282. Barker 2006, s. 133, 171.

⁸ Bull 1986.

⁹ Mange kvinner – også ugifte – startet også selvstendig forretningsvirksomhet. Se Larsen 2012. Det er imidlertid særlig tydelig i tiårene rundt 1900, i tiden etter denne artikkelens tidsrom.

¹⁰ Sandvik 1985. Sandvik 2002.

¹¹ Shepard 2015.

¹² Ogilvie 2003, s. 146–149.

¹³ Heuvel 2007, s. 274.

¹⁴ Erickson 2008

¹⁵ Heuvel 2007, s. 33–34.

¹⁶ Davidoff og Hall 1987. Hall 1992. Davidoff 1995. Mokyr 2009, kap. 14.

¹⁷ Bull 1998, særlig s. 203–206. Barker 2006, s. 172. Barker og Hamlett 2010.

¹⁸ Crossick og Haupt 1998, s. 87–98, 198–200.

¹⁹ Bull 1998, s. 21, 152.

²⁰ SAT privatarkiv Lorck, Dansk kopibok 1806–08.

²¹ SAT privatarkiv 280 Hoë, 42.2.

²² SAT, Ministerialprotokoller, 601/L0069: residerende kapellans bok nr. 601B01, 1807–1836, s. 54–55.

²³ SAT privatarkiv 280 Hoë, 20.5: Utenlandske regninger, 1817.

²⁴ Schmidt 1947.

²⁵ Bull 2013, s. 133–135.

²⁶ Bull 2013, s. 141–142.

²⁷ SAT privatarkiv 280, 17.16.

²⁸ SAT privatarkiv 280, 42.2.

²⁹ SAT privatarkiv 318 Ditlev Martens, 9.

³⁰ Kiil 1969, s. 127.

³¹ I Trondheim ble registreringene oftest gjort på denne måten. Andre steder kunne gjenstandene heller bli gruppert etter type.

³² Hanna Barker og Jane Hamlett har forsøkt å bruke slike kilder til å kartlegge hvordan de ulike rommene ble brukt i hus som var både forretningsgård og privathus i nordengelske byer: Barker og Hamlett 2010.

³³ Sogner 1962, s. 280–281, 286–288. SAT Kartsamling F110.

³⁴ SAT privatarkiv 280, 21.21 og 42.2.

-
- ³⁵ SAT privatarkiv 280, 42.2.
- ³⁶ Bull 1998, s. 215.
- ³⁷ SAT, Trondheim branntakstprotokoll 1797. SAT Privatarkiv 280, 21.21 og 42.2.
- ³⁸ Bull 1998, s. 196.
- ³⁹ SAT privatarkiv 280, 16.9: 1819 og 1821.
- ⁴⁰ SAT personalia 266 Thomsen.
- ⁴¹ SAT Kirkebok for Domkirken sogn i Trondheim, 601/L0048: Ministerialbok nr. 601A16, 1840–1847, s. 55.
- ⁴² SAT privatarkiv 280, 15.8.
- ⁴³ SAT privatarkiv 280, 42.2.
- ⁴⁴ Samme kilde.
- ⁴⁵ SAT privatarkiv 280, 17.16.
- ⁴⁶ Se f.eks. Gerhard Hoës notat om den nye gården etter brannen i 1813: SAT privatarkiv 280, boks 21.21.
- ⁴⁷ Guttormsen 2002.
- ⁴⁸ SAT, Strinda og Selbu fogderi, matrikkel 1824.
- ⁴⁹ SAT privatarkiv 280, 17.1,9 brev 21.5.1810, fra Anna Dorothea til mannen Herman Hoë.
- ⁵⁰ SAT privatarkiv 280, 16.9.
- ⁵¹ SAT privatarkiv 280, 17.14.
- ⁵² Bull 2007.
- ⁵³ SAT privatarkiv 280, 21.21.
- ⁵⁴ Trondhjems Adresseavis nr. 129 og 132, 1862.
- ⁵⁵ Tollregnskaper i Riksarkivet, skannet versjon i Digitalarkivet. Se også: <http://toll.lokalhistorie.no/>
- ⁵⁶ Sandvik 2002, Barker 2006, s. 140–151.
- ⁵⁷ Levanger panteregister, for eksempel skjøte fra Nordenstrøm og Falch til Herman Hoë & Co., dat. 14.12.1814, tgl. 2.6.1815 på hus nr. 22, inneholdende hovedbygning og brygge.
- ⁵⁸ Bull 2012.
- ⁵⁹ SAT, privatarkiv Lorck, kopibok 1808–11: 1.3. og 6.3.1811, og kopibok 1811–12: 17.5., 20.5., 23.5., 27.5. og 29.5.1811.
- ⁶⁰ Bull 1992, s. 218.
- ⁶¹ Bull 1998, s. 109–110. SAT privatarkiv Lorck.
- ⁶² SAT privatarkiv 280, 17.16.